

הצבוע המפוספס במקורות הארצישראליים - בין אגדה למציאות

משפחת הצבועים מונה שלושה סוגים בלבד: הפרוטל (Proteles) והצבוע הנקוד (Crocuta), שמצויים רק באפריקה, והצבוע (Hyaena), שמצוי באפריקה ובאזורים חמים במזרח אסיה ובדרומה. מין הצבוע המצוי בתחומי ארץ ישראל הוא הצבוע המפוספס (Hyaena hyaena syriaca - ראה איור מספר 1). תפוצתו של מין זה רחבה למדי. הוא מצוי ביבשת האפריקנית ממרוקו וסנגל עד מצרים וטנזניה. ביבשת האסייתית הוא מצוי מאסיה הקטנה עד למרכז אסיה ומזרח הודו, וכן בחצי האי ערב.¹ לצבוע מספר תכונות בולטות: משקלו הממוצע 32 ק"ג, פרוותו שעירה וגסה,

איור מספר 1: צבוע מפוספס בשמורת החי-בר ביטבתה (צילום: עמוס בן גרשום, מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

1. חומר רקע על מיני הצבועים בארץ ובעולם ראה: R.M. Nowak, *Walker's Mammals of the World II*, Baltimore-London 1991, pp. 1177-1183; ג' אילני, 'צבועים בישראל', **טבע וארץ** טו, תשל"ג, עמ' 189-195; י' בוסקילה, **הצבוע - פרקים בביולוגיה ובהתנהגות של הצבוע**

ראשו גדול, וקדמת גופו מפותחת יותר מחלקו האחורי.² הצבוע הוא הגדול בין הטורפים החיים כיום בארץ. הוא טורף לילי הניזון מבעלי חיים קטנים ואטיים וכן מפגרים, לרבות עצמותיהם, שבדרך כלל הוא נוהג לשאת למחילתו או מאורתו.³ במאמר זה ברצוני לעסוק בשלושה היבטים הקשורים לצבוע: א. שאלת זיהוי הצבוע במקורות הקדומים; ב. שורשיהן של המסורות והאגדות המשוות לצבוע דמות דמונית ומסוכנת; ג. הצבוע בראליה הארצישראלית הקדומה: תיאורי הצבוע, תפוצתו, צידו ושימושיו.

א. זיהוי הצבוע במקורות היהודיים הקדומים

זיהוי הצבוע במקרא

הצבוע המפוספס, שנפוץ באזורים נרחבים באסיה, היה מוכר היטב באשור ובבבל בתקופת המקרא, על אף שבפועל נראה מעט מאוד.⁴ המצרים הקדמונים נהגו לצוד צבועים, לגדלם בשבי לשם פיטום, ולאכול את בשרם.⁵ אשר למקרא, השם צבוע הוזכר פעם אחת בלבד, כשם של מקום - "גי הצבעים" (שמ"א י"ג, יח). מזהים את המקום עם גיא היורד לכיוון מזרח, ומצוי מדרום מזרח למכמש. נראה ששם זה השתמר בערבית כ'אדי אבו-א-צ'בע' (עמק הצבועים), שהוא אחד מיובליו של נחל קלט (ייתכן שבסמוך לגיא זה, נמצא גם "הר צבועים" הנזכר במקורות שונים בספרות חז"ל).⁶ חיזוק לכך ששם המקום אכן נקרא על שם הצבוע,

המפוספס *Hyaena hyaena syriaca* באזור שדה בוקר, תל אביב תשמ"ג, עמ' 84-1; מ' דור, לקסיקון דביר לזואולוגיה ב, תל אביב תשמ"ז, עמ' 541-542; ע' אלון, החי והצומח של ארץ-ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת 7, תל אביב 1990, עמ' 205-206.

2. על מאפייני גופו ראה: I. Rieger, 'A Review of the Biology of Striped Hyaenas, *Hyaena* (Linne, 1758)', *Saugetierk. Mitt.* 27, 1979, pp. 81-95.

3. על תחומי המחיה, התזונה והאקולוגיה של הצבוע בארץ ובעולם ראה: H.K. Ruuk, 'Feeding and Social Behavior of the Striped Hyaena (*Hyaena vulgaris* Desma-rest)', *E. Afr. Wild. J.* 14, 1976, pp. 91-111; D.W. MacDonald, 'Observations on the Behavior and Ecology of the Striped Hyaena, *Hyaena Hyaena* in Israel', *Is. J. Zoo.* 27, 1978, pp. 189-198.

4. B. Landsberger, *Die Fauna des Alten Mesopotamia*, Leipzig 1934, pp. 79-80; F.S. Bodenheimer, *Animal and Man in Bible Lands*, Leiden 1960, p. 44, לפי בודנהיימר, שם, עמ' 21, נמצאו שרידים של צבועים בארץ ישראל בתקופת הפלייסטוקן.

5. על כך ראה: י' אחיטוב, ערך 'צבוע', *אנציקלופדיה מקראית* ו, ירושלים 1965, עמ' 660.

6. כגון ביכורים פ"א מ"ג; חלה פ"ד מ"י. על זיהויו של 'גי הצבעים' ראה: ש' קליין, *ארץ יהודה מימי העליה מבבל עד חתימת התלמוד*, תל אביב תרצ"ט, עמ' 146-147; S.R. Driver et al., *The International Critical Commentary (ICC), Samuel, T & T Clark*, New York 1961, p. 100; י' קיל, *ספר שמואל, דעת מקרא* א, ירושלים 1981, עמ' קיט.

נעוץ בעובדה, שבמקור הנזכר בספר שמואל שם, נמנו ערים נוספות בשמות של חיות, כמו 'עפרה' ו'שועל' (שם, יז).

עיר בשם "צבעים", שישבה בסביבות לוד, נזכרה גם בנחלת בנימין (נחמיה י"א, לד). לדעת י' פרס יש לזהות את "צבעים" שבמקור זה, עם חרבת אל ביצא, השוכנת כ-3 ק"מ צפונית מזרחית לנבלט. פ"מ אַבֶּל (Abel) מזהה את "צבעים" עם חרבת סביה שמצפון ללוד.⁷ אולם השמות הנ"ל של היישובים בערבית לא קשורים לשם הערבי של הצבוע (צ'בע). לעומתם, ש' קליין טען, שיש זיקה בין השם "צבעים" שבנחמיה לצבוע, אולם הוא אינו מצביע על שם של יישוב ערבי הקרוב להיגוי בערבית של הצבוע.⁸

זיהוי הצבוע בספרות חז"ל

במשנה (בבא קמא פ"א מ"ד) נזכרו מספר בעלי חיים המועדים לתקוף בני אדם וחיות בית.⁹ בירושלמי הובאה מסורת בשם ר' מאיר, מחשובי התנאים בארץ ישראל במאה השנייה לספירה, המוסיף את הצבוע לרשימת בעלי החיים המועדים:

הזאב והארי והדוב והנמר והברדלס והנחש הרי אלו מועדין. ר' אלעזר אומר: בזמן שהן בני תרבות אינן מועדין, והנחש מועד לעולם. תני רבי מאיר אומר: אף הצבוע. אמר רבי יוסי בי רבי אבין: לא אמר רבי מאיר אלא בצבוע זכר שיש לו שעה שהוא קשה כארי.¹⁰

כפי שניתן להבין מקטע זה, בדורות מאוחרים יותר התעוררה שאלה מדוע הוסיף ר' מאיר את הצבוע לרשימת בעלי החיים המסוכנים, בעוד שחכמים אחרים לא ראו צורך בכך? על כך השיב האמורא ר' יוסי, שבדרך כלל צבועים אינם מסוכנים, אבל יש מצבים שהתנהגותם יכולה להשתנות לרעה ויש לחשוש מפניהם, כגון "צבוע זכר

7. סיכום דעות החוקרים בעניין זה ראה: מ' זר-כבוד, **עזרא ונחמיה, דעת מקרא**, ירושלים תשמ"ה, עמ' קלג, הערה 58. וראה עוד: ו' גרן, **תיאור ארץ-ישראל, השומרון 5**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 47.

8. ש' קליין (לעיל, הערה 6), עמ' 28. והשווה י' אחיטוב (לעיל, הערה 5) שציין רק את המקור בשמואל כאזכור לצבוע.

9. הרשימה שבמשנה מונה את הטורפים הגדולים המרכזיים, שחיו בארץ ישראל בתקופות הקדומות: הזאב (*Canis lupus*), האריה (*Panthera leo*), דוב חום סורי (*Ursus arctos*) הסיאקוס (*Panthera pardus*). ה'נחש' שבמקור זה מתייחס, ככל הנראה, לכלל הנחשים הארסיים בארץ, כגון הצפע הארצישראלי, שרף עין גדי ועוד. על השימושים בבעלי חיים טורפים לצורכי הגנה, שררה ושעשוע, כגון לציד, למלחמות ולקרבות לודרים, ראה למשל: עבודה זרה פ"א מ"ז; בבא קמא לט ע"א; שם, פ ע"ב.

10. ירושלמי בבא קמא פ"א ב, ה ע"ג. על הצבוע במקורות חז"ל ראה: מ' דור, **החי בימי המקרא המשנה והתלמוד**, תל אביב תשנ"ו, עמ' 66-65.

שיש לו שעה שהוא קשה כאר"י. מסתבר, שכוונתו של ר' יוסי, שבמקרים של רעב קיצוני, תחושת סכנה וכדומה, יש וצבועים זכרים עלולים להיות תוקפניים מאוד. הצבוע טורף בדרך כלל בעלי חיים קטנים ואטיים.¹¹ ככל הידוע לנו הוא אינו מסוכן לבני אדם. עד כה לא תועד בארץ אף מקרה של תקיפת אדם חי על ידי צבוע מפוספס, וככל הנראה תדמית זו קשורה למיתוסים הקשורים אליו (ראה להלן בהרחבה). בספרות המדעית נמסר על תקיפות כאלה בהודו, כולן בלילה (הצבוע הוא בעל חיים פעיל לילה), ובכולן היו הנפגעים פעוטות ולא אנשים מבוגרים.¹² על פי האגדות ותיאורי הצבוע בתקופת התלמוד ולאחר מכן, **קרוב לוודאי** שהצבוע במקורות חז"ל זהה לבעל החיים הידוע היום בשם זה. נציין שמסורת בבליית המובאת בפיו של האמורא רב יוסף, זיהתה את הצבוע עם הברדלס הנזכר במשנה בבבא קמא (לעיל):¹³ "מאי ברדלס? אמר רב יהודה: נפרזא. מאי נפרזא? אמר ר' יוסף אפא".¹⁴ אולם, קרוב לוודאי שהמשנה התייחסה ליונק טורף ומהיר ממשפחת החתוליים הקרוי היום בעברית 'ברדלס' (*Acinonyx jubatus venaticus*), ובאנגלית צ'יטה (Cheetah).¹⁵

ברור מעל לכל ספק, שר' מאיר, התנא הארצישראלי, לא התכוון לזהות את הצבוע עם הברדלס, אלא להוסיף את בעל החיים הקרוי בשם זה היום, למניין הטורפים בארץ ישראל הקדומה.

ב. אגדות, מיתוסים וסיפורי עם על הצבוע

סיפורים ואגדות המתארים את הצבוע כבעל חיים 'שטני', 'הפכפך' ומסוכן, מצויים לרוב במסורות ארצישראליות. רשמים שליליים של תדמית הצבוע המשוקעים בטקסטים עבריים בימי התלמוד, ממשיכים אל תוך ימי הביניים, והם ניכרים

11. במקרים אחדים נצפו צבועים שטרפו שועל, חתול ביצה, ארנבת ואף חוגלה. ראה: ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 208; ה"ק רוק (לעיל, הערה 3), עמ' 91-111.
12. ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 211. מעניין לציין את עדותו של פ"ג באלדנספרגר (**המזרח הבלתי משתנה**, תל אביב תשמ"ב, עמ' 89-90), המדווח על ערבי שאיבד עין בקרב עם צבוע ענק שבא לתקוף כבש מעדרו, אולם מקרה זה לא הסתיים במוות.
13. בספרות היהודית זוהה ה'ברדלס' שבמשנה עם מגוון בעלי חיים, ועל כך נדון במסגרת אחרת (וראה לעת עתה: **מחקרי יהודה ושומרון, הכנס ה-13**, אריאל אייר תשס"ג - מאי 2003: תקצירי הרצאות, עמ' 34). כאן נתמקד בזיהויו עם הצבוע.
14. בבא קמא טז ע"א. על שמו הארמי, 'אפע', של הצבוע ראה: מ' דור (לעיל, הערה 10), עמ' 270. והשווה לתרגום הארמי לשמ"א י"ג, יח, המתרגם את שם המקום 'גי הצבעים' כ'חלית אפעיא' (ובסורית: אפעא).
15. על הברדלס ראה: מ' דור (לעיל, הערה 1) א, עמ' 111; ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 223-224; על מצבן של אוכלוסיות הברדלסים בימינו ראה: א' ארבל, 'להציל את הברדלס', **טבע הדברים** 67, 2001, עמ' 42-49.

הצבוע המפוספס במקורות הארצישראליים - בין אגדה למציאות

בתקופה זו גם מתוך ההווי הערבי. מסתבר, שהיו אלה אמונות שרווחו בכל האזור, ללא הבדל דת או עדה.

הצבוע באגדות התלמוד

מסורות ואגדות על שינויים אפשריים בדמותו של הצבוע היו נפוצות בתקופה ההלניסטית-רומית ובתקופה הביזנטית בארץ ישראל.¹⁶ בירושלמי נמסר, כי צבוע זכר - נעשה נקבה (ירושלמי שבת פ"א, ח ע"א), כלומר, הצבוע מסוגל לשנות את מינו מזכר לנקבה.¹⁷ אמנם אין מסורת זו מעידה על היותו בעל חיים מסוכן, אולם קרוב לוודאי שגם מקור זה רומז למסתוריותו ולדמותו ההפכפכה. יש הסבורים כי מקור אמונה זו הוא במראה הדגדגן (קליטוריס) הגדול של הנקבה, הדומה לאיבר המין של הזכר. אולם הדבר נכון רק לגבי הצבוע הנקוד האפריקני, שתפוצתו מגיעה עד מצרים.¹⁸

השתנות מינו של הצבוע קשורה כנראה גם למסורת בבבלי, שישנם שני צבועים הנבדלים זה מזה גם בשמם: זכר - הנקרא בארמית 'אפא', ונקבה - הקרויה 'נפרזא'.¹⁹ עורך הסוגיה מביא מקור אגדי, המוסיף שצבוע זכר משתנה גם לבעלי חיים שונים, ועל רקע זה הוא מופיע במקורות חז"ל בשלושה שמות: 'ברדלס', 'נפרזא' ו'אפא':

צבוע זכר לאחר שבע שנים נעשה עטלף. עטלף לאחר שבע שנים נעשה ערפד.²⁰
ערפד לאחר ז' שנים נעשה קימוש. קימוש לאחר שבע שנים נעשה חוח. חוח לאחר שבע שנים נעשה שד. שדרו של אדם לאחר שבע שנים נעשה נחש
(בבא קמא טז ע"א).

כפי שציין מ' דור, קשה לזהות בוודאות את בעלי החיים שבמקור זה, כיוון שסביר

16. רקע לאגדות על בעלי חיים, שמקורן בפולקלור של יוון ורומא, ושחדרו לספרות חז"ל, ראה למשל: I. Low, *Die Flora der Juden* 4, Vienna-Leipzig 1924-1934, pp. 347-349; לאוני, פולקלור וחכמה בעולם העתיק, יון ורומא, תל אביב תש"ט, עמ' 32-11; ר' פטאי, אדם ואדמה, ירושלים תש"ב, עמ' 216 ואילך; י' פליקס, טבע וארץ בתנ"ך, פרקים באקולוגיה מקראית, ירושלים תשנ"ב, עמ' 20-23.

17. בטבע מצויה תופעה דומה הקרויה הרמפרודיטיות (hermaphroditism). בעלי חיים, כגון שבלולים או שלשולים, שמצוידים באיברי רבייה או בתאי מין זכריים ונקביים, כלומר הם דו-מיניים. בשעת ההזדווגות מעביר כל פרט זרע לבן זוגו. אולם תופעה זו אינה ידועה אצל צבועים. על כך ראה: ע' אלון (לעיל, הערה 1), 2, חסרי חוליות, עמ' 125, 162.

18. מ' דור (לעיל, הערה 10), עמ' 66; ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 208.

19. על פי פירושו הראשון של רש"י, שם ד"ה לא קשיא.

20. הערפד שבמקור זה, אינו היונק הקרוי בשם זה בימינו, שמוצאו הוא מאמריקה הטרופית (דרום אמריקה) והנמנה עם העטלפים. הערפד, שכלל הנראה שמו הושאל ממקור זה, ניזון מדמם של בעלי חיים, ויש שהוא תוקף גם אנשים ישנים. ראה: ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 67.

שבמסורת זו הם בעלי חיים מיתולוגיים.²¹ גם אם נצא מנקודת הנחה שהכוונה לבעלי חיים מציאותיים, הרי שהשמות 'עטלף' ו'ערפד', הנזכרים כאן כגלגוליו של הצבוע, הם בימינו שמות של בעלי חיים שנחשבו באמונות ובאגדות של עמי קדם לבעלי תכונות מרתיעות.²² לפי המקור שלפנינו, בסופו של התהליך הצבוע נהפך לשד, שהוא ללא ספק יצור שהעלה פחדים אצל בני העולם העתיק, ומכאן שגלומה בו תכונה שיכולה להיות שטנית ומזיקה.

מקור אגדי נוסף מתאר בהפרזה את צבעוניותו של הצבוע: "רב הונא בשם רב מתנא הצבוע הזה מטיפה של לובן הוא יש בו שלש מאות וששים וחמשה מיני צבעונים, כמנין ימות החמה".²³ כוונת האמורא רב הונא היא, שבדומה לשאר היצורים, הצבוע נוצר מהזרע של הזכר שצבעו לבן, אולם בסוף תהליך יצירתו הוא בעל מופע של צבעים רבים. כפי שציין ל' גינצבורג, יפעת הגוונים של הצבוע נאמרו במקום אחר בתלמוד (ברכות ו ע"ב), על עוף אגדי אחר הקרוי 'כרום'.²⁴ כנראה שגם מקור זה בא להביע שהצבוע הוא בעל חיים אגדי ויוצא דופן, כי מספר הגוונים של פרוות הצבוע אינו רב כמתואר, אלא מסתכם בגוונים של צהוב ושחור בלבד.

21. מ' דור (לעיל, הערה 10), עמ' 259. דור לא פירט מהם הקשיים בזיהוי הקימוש והחוח, ולכן נרחיב קצת בעניין זה. לפי המקור שלפנינו החוח והקימוש מתפרשים כבעלי חיים. אולם מפסוקי המקרא עולה תמונה שונה. בהושע ט', ו מובא: "כי הנה הלכו משד מצרים תקבצם מף תקברם מחמד לכספם קמוש יירשם חוח באהליהם". רש"י בפירושו לפסוק זה הביא את התרגום הארמי - יונתן בן עוזיאל: "קימוש חוח - מיני חיות תרגם יונתן". אולם בפירושו לישעיהו ל"ד, יג פירש מונחים אלה כסוגי קוצים: "ועלתה ארמנותיה סירים - כך דרך חורבות לצמוח בהם קוצים וסנאים והוא קימוש והוא חוח כולם מיני קוצים הם כגון אורטיא"ש [= סרפדים, א"ש] וכיוצא בהם". וכך עולה במפורש מהפסוק באיוב ל"א, מ: "תחת חטה יצא חוח ותחת שערה באשה תמו דברי איוב". כלומר החוח הוא צמח בר שאינו רצוי בשדה החקלאי. על זיהוי החוח והקימוש במקור התלמודי שלפנינו עם בעלי חיים כתב גם גינצבורג. ראה: L. Ginzberg, *The Legends of the Jews* 5, Philadelphia 1942, p. 58. יצוין שפליקס הציע לזהות את "החוח" שבמקרא עם חוח עקוד (*Scolymus maculatus*). ראה: י' פליקס (לעיל, הערה 16), עמ' 151-152.

22. כך, למשל, באזורים שונים בעולם נפוץ פחד מסורתי של בני אדם מפני עטלפים (סדרת ה-Chiroptera), הנובע כנראה מפעילותם הלילית, ואולי גם מפני הריח הדוחה השורר במקומות בהם נחים העטלפים. על פי המיתולוגיה הנוצרית, יש לשדים כנפי עטלפים. באירופה מאמינים שעטלפים מסתבכים בשערות נשים, אף שברור שאין לאמונות אלה כל בסיס. ראה: ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 66. על העטלפים, תפוצתם והתנהגותם ראה בהרחבה ד' מייקין, 'עטלפים אפופי חידות', **טבע וארץ** יט, תשל"ז, עמ' 74-80; הנ"ל, **היבטים בביוולוגיה של עטלף הפירות (*Rousettus aegyptiacus*) בישראל**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1990.

23. בראשית רבה פרשה ז ד, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 52-53.

24. "מאי כרום? - כי אתא רב דימי אמר: עוף אחד יש בכרכי הים וכרום שמו, וכיון שחמה זורחת מתהפך לכמה גוונים". וראה: ל' גינצבורג (לעיל, הערה 21), עמ' 58 הערה 90.

אגדות ומיתוסים מימי הביניים ואילך

שלל עדויות, החוזרות ונשנות במהלך ימי הביניים, מבליטות מאפיינים התנהגותיים דמוניים של הצבוע: הרג קרבנות תמימים, לאחר פיתוים על ידי השמעת קולות (צחוק, צפצוף) או תנועות גוף (ריקוד, עמידה על שתי רגליים, כשכוש בזנב). אלחוש חושיו ושליטתו העצמית של הקרבן, וכן קטילתו באכזריות תוך כדי ריצוץ עצמותיו או גולגולתו.

על הסכנה הכרוכה במפגש עם הצבוע במיוחד בשעת לילה, מספר הדיין והדרשן ר' אליהו הכהן האיתמרי (נולד קודם 1659 - נפטר באיזמיר 1729), מחבר **מדרש תלפיות**. הספר מכיל קובץ מדרשים ואגדות ממקורות קדומים ומאוחרים, הנוגעים למגוון נושאים יהודיים, ובין השאר מצוי בו חומר על בעלי החיים.²⁵ כך הוא כותב על הצבוע:

וספרו הרבה מחוטבי עצים שדומה קצת לחמור ויש לו זנב גדול וקולו נעים והולך ובא בפני אדם ומכשכש בזנבו ומצפצף בפיו עד שנראה כמין זמר נעים ומרוצתו קלה כצבי ואשר נפתה והולך אחר קולו גונב את דעתו והוא מרקד בפניו ומשתגע כמו הקוף עד שמוליכו לחור וכשור אל הטבח יבא אין תקנה אלא להראות לו חרב שלופה ולגעור בו בעצי'ם] ובאבנים ובורח מן האש ואם אירע שהלך פתאום הפתי שלא ידע ישליכהו לאחד הפחתים ושם יאכלנו ועצמותיו יגרם ממש.²⁶

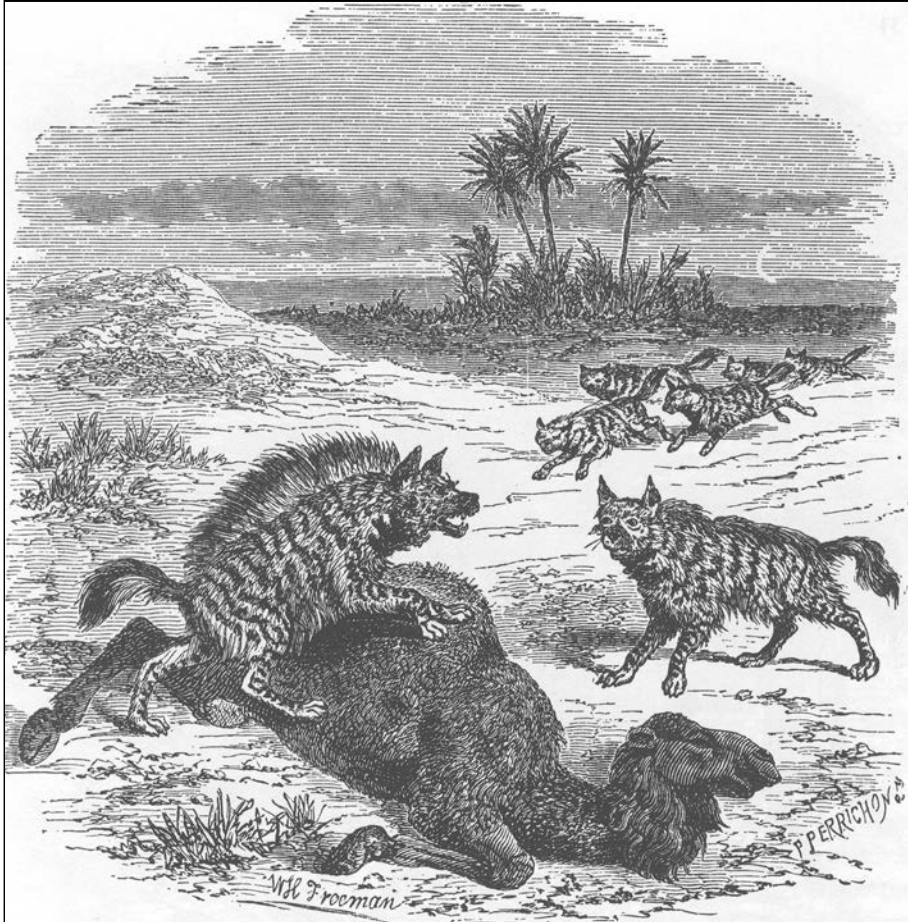
לפי עדות זו, הצבוע תוקף אנשים ההולכים לבדם ביער - מקום רחוק ומנותק מן היישוב. מכאן גם, שמקור השמועות על דרך פעולתו בגנבת דעתו של הקרבן, הוא בחוטבי עצים המצויים באזורים אלה. לאוכלוסייה המקומית, שניזונה מסיפורי החוטבים, לא הייתה כל דרך לעמוד על אמתותם, ולכן קבלה אותם כהווייתם. למוטיב הפגיעה באנשים המצויים לבדם, יש מקבילות בספרות היהודית, המוסרות על שדים ומזיקים הפוגעים באנשים שאינם מצויים בסביבת בני אדם.²⁷ על פי זה

25. ר' אליהו הכהן חיבר כ-30 חיבורים. את עיקר השקפותיו ודעותיו הוא הביע בספרו **שבט מוסר** (קושטא ת"ב). כדרשן מחונן הצטיינו דרשותיו בהתלהבות ובעושר דמיון, במיוחד בנושאים הקשורים לתיאורי העולם הזה והעולם הבא. על ר' אליהו הכהן וספריו ראה: ש' רוזאניס, **קורות היהודים בתורכיה וארצות קדם**, ד, סופיא תרצ"ד-תרצ"ה, עמ' 291-293; ש' ורסס, ר' אליהו הכהן מאיזמיר, **יבנה ב**, ת"ש, עמ' קנו-קעג; ע' שוחט, ערך 'אליהו בן אברהם שלמה הכהן', **אנציקלופדיה עברית** ג, ירושלים תשל"א, עמ' 542-543.

26. ר' אליהו הכהן האיתמרי, **ספר מדרש תלפיות לר' אליהו הכהן**, ווארשא תרל"ה, אות ב, ענף ברדלס, קא ע"א.

27. ראה למשל שבת קנא ע"ב: "אמר רבי חנינא: אסור ליטן בבית יחידי, וכל היטן בבית יחידי אחזתו לילית"; פסחים קיב ע"ב: "שלשה דברים צוה רבי יוסי ברבי יהודה את רבי: אל תצא יחידי בלילה, ואל תעמוד בפני הנר ערום, ואל תכנס למרחץ חדש, שמא תפחת... אל תצא יחידי בלילה - דתניא: לא יצא יחידי בלילה לא בלילי רביעיות ולא בלילי שבתות, מפני שאגרת בת מחלת, היא ושמונה עשרה רבוא של מלאכי חבלה יוצאין, וכל אחד ואחד יש לו

ניתן למצוא קשר בין פגיעתו הרעה והמסתורית של הצבוע, ההופך לפי האגדה התלמודית לשד מזיק, לבין האמונה הכללית על שדים הפוגעים בבני אדם בודדים. האיטלקי ארמטה פיירוטי היה אדריכל-מהנדס אזרחי וצבאי, ששהה בירושלים בשליחות סוראיה פחה בין השנים 1854-1861²⁸ פיירוטי התפעל מטבע הארץ,

איור מספר 2: רישום של צבועים הפושטים על נבלת גמל. מתוך המהדורה העברית של ספרו של פיירוטי (להלן, הערה 29, עמ' 32. באדיבות משרד הביטחון, ההוצאה לאור).

רשות לחבל בפני עצמו". מוטיב השדים והמזיקים המצויים ביערות או במקומות מבודדים, כגון אורוות ובארות, מופיע בסיפורים חסידיים ובמקבילות ספרותיות נוספות. על כך ראה: ג' נגאל, **מאגיה מיסטיקה וחסידות**, תל אביב 1992, עמ' 87-92.

28. כאן נקטתי בשנים שציון ר' זאבי, מהדיר המהדורה העברית של ספרו של פיירוטי (להלן, הערה 29), וראה עמ' ט, הערה א. על א' פיירוטי ופועלו בארץ ישראל ראה עוד: י' בן אריה, **ארץ-ישראל במאה התשע עשרה - גילוייה מחדש**, ירושלים תשל"א, עמ' 148; הנ"ל, **עיר בראי תקופה: ירושלים במאה התשע עשרה**, ירושלים תשל"ז, עמ' 20.

והרחיב לספר על חיות הבית במשק הערבי וחיות הבר של הארץ. בפרק שייחד לצבוע, הוא מתאר את הולכת השולל של הקרבן ככוח כישוף שלא ניתן לעמוד בפניו. קסמו המיוחד של הצבוע מאלץ את עובר האורח לסטות מנתיבו, לדבוק אחר הצבוע עד כדי תשישות ואבדן ההכרה, ואז הצבוע טורף אותו. על רקע זה הוא מוסר שעוברי אורח השתדלו ללכת בלילה בלוויית אדם נוסף, או שנשארו ללון באחד הכפרים עד לזריחת החמה, כשהצבוע חוזר אל מאורתו. הוא מדווח גם על חוויה אישית לא נעימה של מפגש עם צבוע באישון לילה.²⁹

הדרכים שבהן שובה הצבוע את לב האדם הפוגש בו, תוארו לפרטים אצל ר' משה ריישר (1840-1880), בספרו **שערי ירושלים**,³⁰ בו הוא מספר על הארץ, טבעה ומנהגי תושביה. אולם, על רקע אופיו של הספר כתעמולה להתיישבות בארץ, לא ברור מה היו מניעיו לכך, כאשר היה בכוחן של אגדות כאלה להרתיע את העולים לארץ:

הטבע של חי[ת] הברדלס [= הצבוע] הלזו כך הוא: כשתראה אדם אינה הורגתו, רק עומדת לפניו על ב' רגליה ובשני ידיה היא מכה על בטנה ונשמע קול גדול כמו תוף ממש, ותכשכש בזנבה ורוקדת לפניו ותעשה כל מיני שחוק, עד שהאדם מוכרח למלאות פיו שחוק. מיד ניטלת ממנו כל הדעת והשכל ונעשה ממש כבהמה והולך אחרי[ה] כעגל אחר הפרה עד שתביאו אל מקומה [למאורה] ושם פוצעת את מוחו ואוכלתו והשאר תניח... פעם אחת הלך בחור אחד מצפת'ו לטבריא ונאבד, ואחר ימים שלחו אנשי[ים] לחפש אחריו ומצאוהו באחת המערות אשר בהרי[ם] בלא מוח... (שם).

בתיאורו של ריישר בולטות מספר עובדות הראויות להתייחסות. הצבוע מתואר כחיה העומדת על שתי רגליה, עובדה שאין לה אחיזה במציאות, במיוחד לאור כך, שרגליו האחוריות של הצבוע חלשות מן הקדמיות, והמשקל של קדמת גופו כבד. מסתבר שהבסיס לתפיסה זו הוא עמידת גופו, השונה משאר בעלי החיים. העובדה שרגליו הקדמיות ארוכות מן האחוריות, עושה רושם כאילו הוא עומד על רגליו האחוריות.³¹

29. א' פיירוטי, **מנהגים ומסורות בארץ-ישראל**, ע' ארבל (מתרגם), תל אביב תשמ"ה, עמ' 30.
30. ר' משה ריישר, **שערי ירושלים**, וורשה תרל"ט, פרק ג, יד ע"ב. הספר נדפס לראשונה בוורשה בשנת 1866 ובמשך עשר השנים הראשונות להופעתו נדפס כ-8 פעמים בוורשה ובלבוב. ריישר השתייך לכולל החסידים בירושלים. מחמת דוחק יצא לגליציה בשנת 1865, ושם כתב את ספרו. ספר זה הוא הבולט בספרי התעמולה למען ארץ ישראל שנכתבו במאה ה-19. במהלך החיבור הוא סוקר את הווי החיים בארץ ישראל בכלל ובירושלים בפרט. על האוטוביוגרפיה של ר' משה ריישר והרקע לכתיבת ספרו, ראה: א' יערי, **שלוחי ארץ-ישראל**, ירושלים תשי"א, עמ' 96-97; ערך 'ריישר', **אנציקלופדיה עברית** לא, ירושלים-תל אביב תשל"ט, עמ' 100.

31. ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 208.

הצבוע נתפס כבעל חיים משעשע ומצחיק, ובכך, כאמור, הוא מהפנט את האדם. במציאות, הצבוע משמיע קולות שונים. במאבק או בהלה - מושמעות צריחות רמות. בעת משחק מושמע לעתים קול חרחור, ובעת פחד - קול נהימה בפה סגור. הצבוע הנקוד (שאינו מצוי בתחומי הארץ) משמיע קול הנשמע כצחוק, אך קול דומה אינו מוכר אצל הצבוע המפוספס.³² מכאן נראה, שתכונה זו הודבקה לו משום היותו בן משפחה של הצבוע הנקוד. מעניין שבאידיש מכונה הצבוע על שם תכונה זו - 'חיה צוחקת' ('לאכן חיה').³³ לצבוע ראש גדול יחסית, ולעתים הוא נראה כמחייך, ואפשר שגם עובדה זו תרמה לגיבוש תדמיתו.

הצבוע, כאמור, אינו תוקף בני אדם. מכאן, שלפיתוי האדם וטריפתו אין כל יסוד במציאות. ניתן לשער, שהבחור האובד עליו מדווח ריישר, נהרג כתוצאה מגורם כלשהו, והצבוע מצא את נבלתו ואכלה. בתיאור שלפנינו, כבעדויות אחרות, מיוחס לצבוע ריצוץ הראש ואכילת המוח. כאוכלי פגרים, צבועים ניזונים גם מפגרי אדם. יש להניח, שבשר אדם, שעורו דק והוא רך למדי ביחס לבעלי חיים אחרים, ערב לחכם של הצבועים. כאמור, הצבוע ניזון גם מתוכן העצמות, ובמקרה זה הוא אכל את מוח הבחור, שהוא נתח בשר לא מבוטל, לאחר ריצוץ הגולגולת.

אכילת גוויות של בני אדם מתים על ידי צבועים הוזכרה גם אצל פיירוטי. תופעה זו מעוררת בקרב בני אדם פחד ורתיעה, וללא ספק היא תרמה לגיבוש דמותו הדמונית של הצבוע בקרב תושבי הארץ. פיירוטי מוסיף לציין, כי כדי למנוע את אכילת הגופות, כיסו המוני העם את הקברים באבנים גדולות:

חיה מבחילה זו מכריזה על קיומה בשעות הלילה בילל קינים והגה והי, ומגיעה חיש לכל מקום שם מוטלת גופת מת, או נבלה המבאישה את האוויר. לפיכך נוהגים להערים על קבריהם של עניי העם גלי אבנים, על מנת לגונן על גוויות המתים מפני רעבתנותו של הצבוע. אלמלא נעשה הדבר, היו הגוויות נחפרות מתוך קבריהן ונטרפות, כפי שראיתי בעצמי.³⁴

אכן, יש הסבורים שהמנהג להקים מצבות על קברים הוא גלגול של הנחת אבנים גדולות על הקברים כדי למנוע מצבועים לאכול את גוויות המתים.³⁵

32. ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 210.

33. הצבוע מכונה בז'רגונים השונים באידיש במספר הוראות. השם 'היענע' לקוח, למעשה, משמו הלטיני (מ' שכטר חכם, **מילון עברי אידיש**, תל אביב 1963, עמ' 246). אולם שמותיו האחרים מעידים על היחס השלילי אליו. כך, למשל, הוא קרוי 'זאאל', כלומר 'חיה' סתם (שכטר, שם), או 'רויב חיה', כלומר בעל חיים גולן. ראה: מ' צאנין, **פולער יידיש - העברעיִשער ווערטבוך**, א, ישראל 1982, עמ' 662.

34. א' פיירוטי (לעיל, הערה 29).

35. ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 210.

הצבוע המפוספס במקורות הארצישראלים - בין אגדה למציאות

'אגדות סבא' על פגיעתו 'הרעה' של הצבוע, היו נפוצות עד לדורות האחרונים. בצורות שונות משמרות אגדות אלה את 'המוטיב הקדום', לפיו הצבועים גורמים לקרבן 'לאבד' את שכלו, כך שאין הוא יכול להגיב לסכנה הצפויה לו.³⁶ אגדות מספרות, שכלבים וחמורים פוחדים מצבועים, ותגובתם לפגישה עם צבועים היא השתנה בלתי רצונית. מאידך, פרות אינן מפחדות מהצבועים.³⁷ אולם, אין לאגדות אלה אחיזה במציאות.

ג. הצבוע בראליה הארצישראלית

תיאורי הצבוע ומאורתו במקורות התקופה

הצבוע תואר במגוון חיבורים ארצישראלים. ר' משה ריישר, בפרק 'טבעי הארץ', העוסק בצמחיית ארץ ישראל ובעלי החיים שבה, מתאר את מראהו המיוחד של הצבוע:

והיום קורין לה הערביים אלדבע והיא היא [הברדלס שבמקורות, א"ש], כי הד' בערבית] מתחלפת בצ' גדלה. ותמונתה [של הצבוע] כחמור ועל גבה מראשה ועד זנבה יש לה שערות עומדות ארכם כחצי אמה והם קשים כשערות חזיר והערביים הורגים אותם ומביאים העורות למכור ואני ראיתי את העורה) שלה.³⁸

מסתבר שבאמצעות תיאור הצבוע, רצה ריישר להרשים את יושבי גליציה, שלא הכירו בעל חיים זה, משום שהוא אינו מצוי בתחומה הגאוגרפי של אירופה. כדי להמחיש את שערותיו הזיפיות, הוא מדמה אותן לשערות החזיר, ששימשו את יהודי אירופה להכנת מסרקים.³⁹

בדומה לריישר, מקורות נוספים מתארים את הצבוע כדומה לחמור, כנראה משום הרעמה הארוכה והכהה המתמשכת לאורך העורף והזנב, וכן בשל חרטומו

36. ג' אילני, 'מי מפחד מצבועים', **טבע וארץ** טז, 1, 1973-1974, עמ' 49-50.

37. ג' אילני (לעיל, הערה 36). יחס האיבה שבין הצבוע לכלב תועד הרבה קודם לכן בספר בן סירא: "מאיש (ובנ"א: מאין) שלום צבוע אל כלב, מאין שלום עשיר אל רש" (**ספר בן סירא השלם**, מהד' מ"צ סגל, ירושלים תשל"ב, י"ג, כ, עמ' פב). קטע זה מביע את יחסי האיבה השוררים בין העשיר והעני בדומה ליחסי הצבוע והכלב. יש להניח, שהמתח בין כלבים וצבועים נובע מתחרות על מקורות מזון, או היותם של הכלבים מגינים על מגורי האדם.

38. ר' משה ריישר (לעיל, הערה 30).

39. על השימוש במסרק עשוי משער חזיר באירופה, ראה למשל בדברי ר' ישראל הכהן מראדין, מחבר **המשנה ברורה**: "מותר לתקן מעט את שער הראש בכלי העשוי משער חזיר... ובמסרק אסור ונהגו שיהיה הכלי העשוי משער חזיר מיוחד לשבת" (או"ח, סימן שג, ס"ק פז). והשווה לדברי ר' יהודה אשכנזי בפירושו באר הטב, שם, ס"ק יג. על ניצול חלקי גופו של חזיר הבית בתעשייה ראה: י' ארנון, ערך 'חזיר הבית', בתוך: ע' אלון (עורך), **החי והצומח של ארץ-ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת** 12, תל אביב 1990, עמ' 243.

הארוך (המעיד על חוש הריח המפותח שלו) ואוזניו הגדולות יחסית, המזכירים במידת מה את החמור.⁴⁰ מתקבל הרושם, כי גם תיאורים אלה באים כדי לחדד את דמותו המרתיעה והמפחידה של הצבוע.

במקורות התקופה משוקעות עדויות למקומות המסתור של הצבועים, הניכרים בגלי העצמות שבסביבתם. מסתבר, כי גם מאפיין זה של הצבוע גרם לבני אדם רתיעה, וחיזק את האמונה העממית שהוא בעל חיים מסתורי, מוזר ומזיק.

הכומר הנרי בייקר טריסטראם (1822-1906), שביקר בארץ בין השנים 1863-1864 וחקר את טבעה,⁴¹ ציין את העובדה שצבועים נוהגים לצבור עצמות במקומות מסתור. בביקור שערך באסמרה הסמוכה ליריחו, הוא מוסר על משכנם של הצבועים באולמות תת-קרקעיים שנוצרו באזור המחצבות המקומי:

המרתפים האלה משמשים עתה כמאורה לחיות בר, ורצפתם היתה מכוסה פרש צבועים. חיות אלה הותירו כאן גלים עצומים של עצמות גמלים, ובהמות גסות ודקות – במקומות מסוימים עד לגובה חצי מטר או מטר, ובנקודה אחת מנתיי שבע גולגולות גמלים... אין ספק שצבועים הם שהכניסו את כל העצמות האלה, כי לא יתכן שגמל או כבש חיים נכנסו לשם, ואף השטפונות לא היו יכולים לסחפן פנימה.⁴²

תיאורו אינו מותיר ספק שמדובר במקום מסתור יוצא דופן של עצמות פגרים. משום כוחו הרב, מסוגל הצבוע לגרור למאורתו פגרים שמשקלם עולה על משקלו, כגון חלקי פגרים של חיות גדולות, כמו חזירי בר וחמורים, או חיות קטנות שלמות. הצבוע ניזון גם מעצמות, אותן הוא מפצח באמצעות שיניו החזקות ושוין השסע המותאמת לשם כך.⁴³ אפשר שהמרתף שימש כמקום מסתור של מספר פרטים בני אותה משפחה, או כנקודת גידול גורים.

מחקר שהתבצע בשנים האחרונות, בוחן את הרכב מזונו של הצבוע לאור מצבור עצמות שנמצא במאורת צבועים בצפון הנגב. נמצאו עצמות של מגוון בעלי חיים, בעיקר בהמות בית, כגון גמלים, עזים, סוסים וכלבים, אולם גם חזירים, גרבילים ואף נחשים.⁴⁴ מסתבר, שממצאים אלה דומים במידה רבה לתיאור של טריסטראם את

40. ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 206.

41. על האיש, פועלו ותרומתו לחקר הפלורה והפאונה של ארץ ישראל ראה: מ' איש שלום, **מסעי נוצרים לארץ-ישראל**, תל אביב 1965, עמ' 46; הקדמתו של ח' בן עמרם לספרו של טריסטראם (להלן, הערה 42), עמ' ז-טז.

42. ה"ב טריסטראם, **מסע בארץ-ישראל, יומן 1863-1864**, ח' בן עמרם (מתרגם), ירושלים 1981, עמ' 179.

43. ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 208.

44. J.C. Kerbis-Peterhans & L.K. Horwitz, 'A Bone Assemblage from a Striped Hyaena (Hyaena Hyaena) Den in the Negev Desert, Israel', *Israel Journal of Zoology* 37, 4, 1992, pp. 225-245; טבלת סיכום של הממצאים ראה עמ' 239. עוד על אוכלוסיית הצבועים בנגב ראה: י' בוסקילה (לעיל, הערה 1).

המחילה באזור יריחו, ומשני מקורות אלה ניתן ללמוד על חשיבותו של הצבוע כסניטר של הטבע, ותרומתו לפינוי פגרי בהמות בית.

תפוצת הצבוע לאור תיאורי נוסעים במאה ה-19

במהלך המאה ה-19 הגיעו לארץ ישראל נוסעים וטיילים אירופאים רבים. חלקם באו לבחון את אזורי המזרח הקסומים, שהיו חדשים ובלתי מוכרים לאנשי המערב,⁴⁵ ואחרים באו להתרפק על עברה של הארץ - ערש הדת הנוצרית.⁴⁶ ספרות הנוסעים מלמדת על התפוצה הרחבה יחסית של הצבוע בארץ ישראל וסביבותיה בתקופת זמן זו, בהשוואה לתפוצתו היום. בימינו נדיר הצבוע המפוספס בצפון הארץ או במרכזה, ונעלם כמעט לחלוטין משפלת החוף. הוא מצוי יותר בבקעת הירדן ובנגב.⁴⁷

ג'והן מקגריגור, בריטי ממוצא סקוטי, שהיה רב חובל של המועדון המלכותי לשוטיות (כלי שיט ומלון צף), סייר במזרח התיכון, ובכלל זה באזורים נרחבים בארץ בשנת 1869.⁴⁸ הוא מוסר על תצפית שערך בצבועים השוכנים בארמון שומם על שפת הנילוס במצרים.⁴⁹ בביקורו בדמשק, מוסר מקגריגור כי תושבי האזור הזהירו אותו מפני צבועים, נמרים וחזירי בר טורפי אדם, המצויים באזורי הביצות שבסמוך לעיר. אולם כאמור, בדרך כלל צבועים אינם פוגעים באנשים מבוגרים.⁵⁰

ויליאם פרנסיס לינטש, קצין ומפקד בצי האמריקני, שיצא בשנת 1848 בראש משלחת לחקור באורח יסודי את שקע הירדן,⁵¹ מוסר על צבועים באזור ים

45. על קסם המזרח בספרי המסעות של נוסעים מאירופה, כגון פייר לורטה (1850-1923) ולאמארטין, שביקר בארץ בשנים 1832-1833, ראה: י' שביט, **נפלאות ארץ-הקודש, מבחר סיפורי מסע והרפתקאות בארץ-ישראל במאה ה'ט' ובראשית המאה העשרים**, ירושלים 1981, עמ' 215.

46. חומר רקע על הנוסעים וספרות המסעות, אופיים ותרומתם לחקר היבטים שונים בתולדות היישוב בארץ ישראל בימי הביניים והעת החדשה, ראה: מ' איש שלום (לעיל, הערה 41), עמ' 15-3; א' גראבויס, 'מן ה"גיאוגרפיה הקדושה" ל"כתיבת ארץ-ישראל" - תמורות בתיאוריה של ארץ-ישראל על ידי צליינים במאה ה-"ג', **קתדרה** 31, תשמ"ד, עמ' 43-66; י' בן אריה, 'לאופיה של הספרות הגיאוגרפית-היסטורית של ארץ-ישראל מהמאה ה'ט', בתוך: י' כץ ואחרים (עורכים), **מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-ישובית של ארץ-ישראל**, קובץ שני, ירושלים תשנ"א, עמ' 27-7; ז' עמר, **גידולי ארץ-ישראל בימי-הביניים תיאור ותמורות**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ו, עמ' 8-9.

47. ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 208.

48. על מקגריגור ראה: י' בן אריה, **ארץ ישראל** (לעיל, הערה 28), עמ' 205 ובהקדמת המהדיר למהדורת הספר המתורגמת (להלן, הערה 49), עמ' ט-יט.

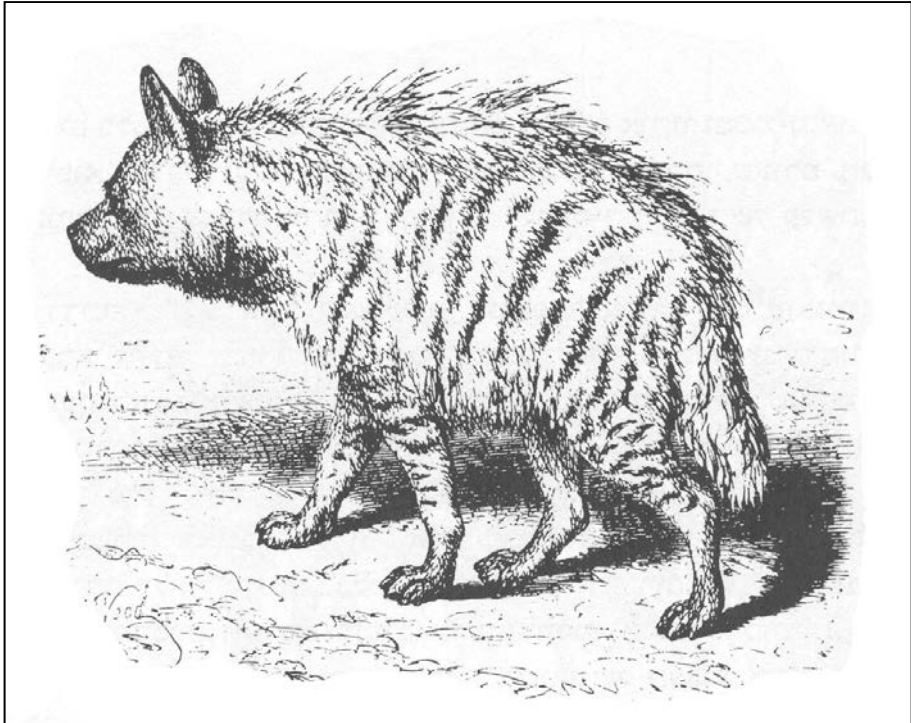
49. ג' מקגריגור, **רוב רוי על הירדן**, ר' זאבי (מהדיר), תל אביב תשמ"ב, עמ' 32.

50. שם, עמ' 71-82.

51. על האיש ותרומתו לחקר טבע הארץ, ראה: מ' איש שלום (לעיל, הערה 41), עמ' 41-42; י' בן אריה, **ארץ ישראל** (לעיל, הערה 28), עמ' 112-113.

המלח.⁵² פיליפ באלדנספרגר, שהגיע לארץ ישראל בשנת 1848 מצרפת במסגרת המיסיון השווייצרי מבאזל,⁵³ מוסר על תצפית בצבוע בחולות נבי רובין (קרוב לעיר יבנה).⁵⁴

מרי אליזה רוג'רס, שתיארה בספרה את מסעותיה בארץ בשנים 1855-1859⁵⁵ מוסרת על צבועים בעמק המצלבה בירושלים,⁵⁶ בנחל קישון שבאזור חיפה,⁵⁷ ובאזור ההר בביתין היא בית אל.⁵⁸ הגב' רוג'רס מתארת באופן דרמטי את עולם החי של - הארץ, כפי שהוא משתקף מתוך סיור לילי שערכה בבית אל: "דממת הלילה הופרה

איור מספר 3: רישום של צבוע מתוך המהדורה העברית של ספרו של באלדנספרגר (לעיל, הערה 12, עמ' 90. באדיבות משרד הביטחון - ההוצאה לאור).

52. ר"פ לינטש, **מסע מחקר אל הירדן וים-המלח**, ר' זאבי (מהדיר), תל אביב תשמ"ד, עמ' 207.
53. ראה עליו בהקדמת המהדיר, עמ' ז-י.
54. פ"ג באלדנספרגר (לעיל, הערה 12), עמ' 94.
55. מ"א רוג'רס, **חיי יום-יום בארץ ישראל**, ר' זאבי (מהדיר), תל אביב תשמ"ד. ראה עליה בהקדמת המהדיר לספר המתורגם, שם, עמ' יא-יג; וכן: י' בן אריה, **ארץ ישראל** (לעיל, הערה 28), עמ' 151, 212;
56. מ"א רוג'רס (לעיל, הערה 55), עמ' 38.
57. שם, עמ' 105.
58. שם, עמ' 249.

מידי פעם על ידי קולותיהם המייללים והנוחרים של תנים, ונביחותיהם וקריאתם של הכלבים הפראיים והצבועים".⁵⁹

על הצבוע כבעל חיים המאכלס מקומות שוממים, מוסר וילאם מקלור תומסון, שנשלח לארץ בשליחות המיסיון האמריקני.⁶⁰ הוא מדווח שבבואו לראשונה לביירות, ניתן היה למצוא בחלקים של העיר שאינם מיושבים, תנים, שועלים וצבועים בלבד.⁶¹ בארץ ישראל הוא מדווח על תצפית בצבועים באזור החולה.⁶² מעניין, שנוסעים אלה לא ציינו את האגדות אודות הצבוע (ראה לעיל בהרחבה), ואפשר שאמונות אלה, שהיו טבועות בתושבי הארץ, לא נמסרו להם.

ציד הצבוע על ידי תושבי הארץ

ש' אביצור, שתיאר את הווי החיים בארץ ישראל במהלך המאה ה-19, מציין שבארץ ישראל ניצודו מגוון בעלי חיים.⁶³ בעל החיים הגדול ביותר שניתן היה לצוד היה חזיר הבר, אולם התושבים המוסלמים תיעבוהו, ולכן הם העדיפו בשר צבאים או עופות, כגון חגלה או זרזיר.⁶⁴ לפי עדותו של פיירוטי היה הצבוע חייט ציד מועדפת על ידי הבדווים ותושבי הכפרים הערבים (ראה בהרחבה להלן), ואפשר שהדבר קשור לכך שהצבוע הוא הגדול מבין הטורפים החיים היום. משקלו של זכר גדול יכול להגיע למשקל של 40 ק"ג,⁶⁵ כך שניתן להפיק מגופו כמות גדולה יחסית של בשר (על צידו לשם מאכל, נדון להלן).

מצויות בידינו מספר עדויות מהמאות האחרונות המתארות את ציד הצבועים.⁶⁶ בדרך כלל, שיטות ציד מיוחדות אלה הותאמו לאורח חייו של הצבוע, הפעיל בלילה, ובשעות היום מסתתר, במחילות קיימות או כאלה שהוא חופר בעצמו. למיטב

59. שם.

60. על קורות חייו ראה: נ' שור, **ספר הנוסעים לארץ ישראל במאה ה־19**, ירושלים 1988, עמ' 47-49.

61. W.M. Thomson, *The Land and the Book* 3, New York 1886, p. 108.

62. שם, 2, עמ' 450.

63. ש' אביצור, **חיי יום יום בארץ ישראל במאה ה־19**, תל אביב 1972, עמ' 241-236. על שיטות הציד של עופות וחיות הבר בארץ ישראל במאות האחרונות וכן על כלי הציד, ראה למשל: ש' בודנהיימר, **החי בארצות המקרא ב, ירושלים תשט"ז**, עמ' 191-192; מ' כסלו, 'ציד ציפורים, מקלות דבק והערף הדביק - ריאליה ומקורות', **על אתר א**, תשנ"ו, עמ' 20-7. השווה: הנ"ל, 'ערף דביק ושימושו בציד ציפורים', בתוך: ז' ספראי ואחרים (עורכים), **חקרי ארץ**, רמת גן תשנ"ז, עמ' 179-204.

64. ש' אביצור (לעיל, הערה 63).

65. ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 206.

66. על איסוף וציד של צבועים על ידי נוסעים בארץ ישראל, ראה: ש' בודנהיימר (לעיל, הערה 63), עמ' 249, 256. כאן עסקנו בציד של הצבוע על ידי האוכלוסייה המקומית.

ידיעתנו, המקור היהודי-רבני הראשון המספר על ציד הצבוע, הוא הספר מדרש תלפיות:

שאלתי אם יש דרך לתפוס אותו [את הצבוע] ואמרו שהוא פחדן הרבה והולכים הציידין אחריו מרחוק כשרואים שנכנס לחור שלו מהם עולים לראש המערה ומהם דרך החור וצועקים אלו כנגד אלו בדברים הנראים שהם כעין לחש וצדין אותו בשלשלאות של ברזל ומתג ורסן עדין לבלום ומושכים אותו כחמור. כך שמעתי מפי רבים מגידי אמת זה שלא נגד זה [כלומר, בהזדמנויות שונות, א"ש].⁶⁷

כפי שמוסר ר' אליהו, העדויות נמסרו לו ממקורות משניים, אך הוא לא צפה במהלך ציד. הוא מתאר שיטת ציד יוצאת דופן - שימוש בלחשים, כלומר, דברי השבעה למניעת הזקתם של פגעים שונים. אולם נראה שהצעקות נועדו לשם הפחדתו ולכידתו של הצבוע.

אמירת מילות קסם כנגד בעלי חיים מזיקים או פגעים שונים, היא טכניקה קדומה למדי, ואפשר ששיטה זו הותאמה לצבוע שנחשב כחיה 'חריגה ומסוכנת'. כך למשל, ידוע לנו על אמירת לחש לשם איסוף בעלי חיים מזיקים ומסוכנים,⁶⁸ או כשיטת ריפוי מגית לפגיעתם של נחשים, עקרבים או שדים.⁶⁹

67. ר' אליהו הכהן האיתמרי (לעיל, הערה 26). הדפסתו של הספר, שנכתב על ידי רב ממוצא מזרחי בגלילות אירופה, מעידה ככל הנראה על חביבותו של הספר בקרב קהילות יהודיות רבות במזרח ובמערב כאחד.

68. האיסור "חבר חבר" הנזכר במקרא (דברים י"ח, יא) פורש בתלמוד כאיסוף בעלי חיים לשם כישוף או עבודה זרה: "תנו רבנן: חבר חבר - אחד חבר גדול ואחד חבר קטן, ואפילו נחשים ועקרבים" (סנהדרין סה ע"א). רש"י בפירושו למקור זה, פירש שיש שני סוגי חבירה של מזיקים באמצעות לחשים: "חבר גדל", כלומר איסוף חיות ובהמות גדולות, ו"חבר קטן" - קיבוץ של שקצים ורמשים. לפי דבריו, האיסור כולל משחקים (מעין מלחמות) עם בעלי חיים אלה, ואף הרחקתם ממקום יישוב כדי שלא יזיקו, אלא אם כן הדבר כרוך בפיקוח נפש.

69. טכניקה מגית זו נזכרה במקרא: "הנני משלח בכם נחשים צפענים אשר אין להם לחש ונשכו אתכם" (ירמיהו ח', יז). ממקור אחר ניתן ללמוד על איש שבכוחו היה לטפל באמצעות לחש: "וחכם חרשים ונבון לחש" (ישעיהו ג', ג). טכניקת הלחש על פגעים, שהיא למעשה צורת ריפוי, נידונה בספרות המשנה והתלמוד לגבי איסור ריפוי בשבת: "לוחשין על העין ועל הנחש ועל העקרב ואין לוחשין בדבר שדים ר' יוסה אומ' [ר] אף בחול אין לוחשין בדבר שדים" (תוספתא שבת, פ"ז הכ"ג, מהד' ליברמן עמ' 28-29). ובדומה הובא בירושלמי: "לוחשין לעין ולמעיים ולנחשים ולעקרבים ומעבירין על העין בשבת" (ירושלמי שבת פ"ד, יד ע"ג). בתוספתא כפשוטה (ניו יורק תשכ"ב, ח"ג, עמ' 102-104) דן ר"ש ליברמן בשימוש בלחשים. ממקורות שונים שהביא, וביניהם גאלינוס הרופא (131-199 לספירה), עולה שחכמים ומלומדים בדורם של התנאים ראו בלחשים טיפולים יעילים (שם, עמ' 103). פעולת הלחישה הייתה בעייתית מבחינה הלכתית גם משום היותה פעולה הנראית לכאורה קשורה לאלמנטים של עבודה זרה. על כך ראה בבלי סנהדרין קא ע"א. על ריפוי באמצעות אמונות טפלות, מגיה, קמיעות וסגולות ויחס ההלכה היהודית לכך, ראה למשל: ע' יעקובוביץ,

פיארוטי, המתאר בהרחבה את שיטות ציד הצבוע, מוסר שציד הצבועים היה מקובל מאוד בקרב כפריים ערבים ובדווים. הסיבה לציד הייתה לא רק לשם שימוש במוצרי החיה, אלא גם מתוך אמונה "שבעשותם כך הם פוטרם את עצמם מעונשו של האויב המסוכן". לאחר קטילת הצבוע פשטו המקומיים את עורו, והציגו אותו ברבים על מנת לקבל תמורה, ובדרך כלל לא היה מי שסירב לכך, משום שכולם האמינו שבכך פחת מספר אויבי האוכלוסייה המקומית.⁷⁰ כלומר, בניגוד לציד רגיל, ששכרו של הצייד הסתכם בשלל הצייד, הרי שבמקרה של הצבוע, הציידים זכו לתמורה כספית על עצם חיסולו, מלבד הזכות להשתמש במוצרי השונים. את אופני הצייד של הצבוע מתאר ארמטה פיארוטי באופן הבא:

ציד הצבוע נעשה באחד משני אופנים: או בשכיבה במארב בסמוך למקום שם מוטל פגר, או על ידי טמינת מלכודת בשיטה דלקמן: חופרים שוחה בעומק שמונה או עשר רגלים וברוחב שונה, הכל לפי מספר הצבועים שמקווים ללכוד. באמצע השוחה תוקעים מוט ואילו קושרים פגר, ואילו את פי השוחה מסווים בשיחים... באופן הראשון משתמשים, דרך כלל, כאשר מתכוונים לצוד חיה יחידה; בשני - כשמטרת הצייד היא מספר חיות... ישנם מבין הבדואים אמיצי-לבב המעזים לתקוף בגפם את החיה במאורתה, בה תסתתר בשעות היום. היה והמאורה צרה מדי אין הצייד משתמש בנשק חם, אלא כורך את גלימתו סביב זרועו השמאלית, בעוד שביד ימינו הוא מחזיק "יאטאגאן" (מין חרב) ארוך וקטלני. ואולם היה והמאורה רחבה די הצורך, כי אז שני ציידים מזויינים באקדחים יפעלו על פי רוב בצוותא חדא. אף פעם לא שמעתי על התמודדות מעין זו שלא הוכתרה בנצחונם המלא של התוקפים. ציידים אלה נהנים מכבוד רב ומקבלים גמול נאה מידי ראש השבט.⁷¹

שתי שיטות הצייד הראשונות מבוססות על עיקרון של הצבת פיתיון (פגרים) תוך ניצול תכונתו של הצבוע להימשך אל מקורות מזון אלה. בשיטה הראשונה, חיכו הציידים לצד פגר קיים, ואילו בשיטה השנייה, הם יצרו באופן אקטיבי את המלכודת. לפי תיאורי הצייד שהיו מקובלים במאה הקודמת מדובר ב"שיטת הפחת" - בור שחופרים ומסווים כדי ללכוד בעל חיים, על פי רוב יונק בדרכו למקור מים.⁷² הקטע שלפנינו מציין צורת ציד נוספת - קרב ישיר ('ציד מגע') עם הצבוע באמצעות נשק קר או חם.⁷³

הרפואה והיהדות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 48-68; מ' זמיר, 'דעת הרמב"ם על רפואה באמצעות "סגולות"', **תחומין** טו, תשנ"ה, עמ' 363-368.

70. א' פיארוטי (לעיל, הערה 29), עמ' 30.

71. שם, עמ' 31.

72. ש' אביצור (לעיל, הערה 63), עמ' 237.

73. על ציד מגע (מרדף אחר בעל חיים) או ציד בירייה, ראה: ש' אביצור (לעיל, הערה 63), עמ' 238-239.

עדות דומה לציד הצבוע, נזכרה בראשית המאה ה-20 אצל האב הקתולי אדוארד שמיץ (Schmitz), שייסד מוזאון לטבע בירושלים, וכן את מכון 'גורס' הקתולי למחקר ארץ ישראל: 74 אדם זוחל לתוך מאורת הצבוע, ביד שמאל הוא אווז בלפיד כדי להפחיד את הצבוע, וביד ימין הוא מחזיק סכין גדולה. הצבוע הנפחד בורח אל פתח המאורה ושם הורגים אותו. לעתים הוא נגרר חי החוצה, ושם קטלוהו.⁷⁵

השימושים בצבוע ובמוצריו

גופות צבועים שניצודו שימשו למספר מטרות:

א. **אכילה** - על אף שמקורות אספקת הבשר של רוב תושבי הארץ במאות האחרונות היו מבוססים על גידול של בעלי חיים, עדיין היה הצייד מקור לבשר, אם כי הוא שימש יותר כספורט, וכמקור להעשרת סוגי המזון.⁷⁶ בשרו של הצבוע נחשב טעים לחכם של תושבי הארץ המוסלמים.⁷⁷ יש שהאמינו שבשר צד ימין טעים יותר ואף ניחן בסגולות מרפא, ואילו צד שמאל טמא ואף רעיל.⁷⁸ ככל הנראה, גם אמונות אלה קשורות לאגדות על הסכנות הקשורות בצבוע, ולדמותו הדמונית.

ב. **תעשיית העור** - המקורות ההיסטוריים מדווחים על כך שעורות צבועים נמכרו בשווקי הארץ על ידי התושבים הערבים.⁷⁹ הם אינם מוסרים על שימוש ספציפי בעורות, וניתן להניח, שפרוותו הססגונית (צבעי שחור-צהוב) שימשה לקישוט או לכיסוי.

תיאור מקיף על אופן הפשטת העור, האמונות שהיו קשורות לפעולה זו, ועל שיטת עיבודו המיוחדת בקרב תושבי הארץ, מצוי אצל פיארטי:

74. שמיץ היה בלשן ומומחה לשפות. הגיע לירושלים בשנת 1890. בין השנים 1901-1916 הוא כיהן כקונסול גרמניה בעיר. אוסף החיות של שמיץ הועבר לאוניברסיטת תל אביב ולגן החיות התנ"כי בירושלים. ראה עליו: י' לשם, 'אוסף-זואולוגי, אוסף פוחלצים של האח שמיץ נתגלה בירושלים', **טבע וארץ**, כ, 3, 1978, עמ' 105-100. עוד על האיש ופועלו ראה: י' בן אריה, **עיר בראי תקופה** (לעיל, הערה 28), עמ' 454, 458, 465-466.

75. עדותו הובאה אצל ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 211.

76. על מקומו של הצייד בתזונה ובהווי הארצישראלי, ראה: ש' אביצור (לעיל, הערה 63), עמ' 236.

77. על אכילת בשר הצבוע בתקופות קדומות במצרים, ראה לעיל, הערה 5.

78. ר"מ נווק (לעיל, הערה 1), עמ' 1181; ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 211. התפיסה אודות צד טוב - צד ימין, וצד שמאל - הצד המרמז לרע, מקובלת בדתות שונות, וברור שתפיסה זו אינה אלא ביטוי לאמונות, סמלים או טאבו הנפוצים בחברות שונות ברחבי העולם. לביורר אנתרופולוגי-סוציולוגי לתפיסות הטאבו, ראה למשל: ק' לוי-שטראוס, **החשיבה הפראית**, ד' הנגבי (עורך ומהדיר), מרחביה-תל אביב (חש"ד), עמ' 144-120.

79. ר' משה ריישר (לעיל, הערה 30).

הצבוע המפוספס במקורות הארצישראליים - בין אגדה למציאות

הערבי פושט את עורו של הצבוע במרחק ניכר מן המאהל או הבית, שכן גופו לא זו בלבד שהוא פולט ריח באשה מבחיל, כי אם גם - לפחות כן סבורים הילידים - משחית את האוויר. את הנוטר מן הפגר הוא שורף לאחר מכן באש, בעיקר בגלל הסיבה דלעיל [הריח או זיהום האוויר, א"ש], אבל גם משום שבדרך זו מושמד הצבוע כליל, כך ששאר הצבועים לא יבקשו לנקום דם רעם... הערבים החיים בפנים הארץ מעבדים את עור הצבוע בעזרת סיד ומלח, וכן על-ידי השרייתו במימו של ים המלח.⁸⁰

כפי שניתן להבין מקטע זה, יוחסו לצבוע השפעות 'מסוכנות' גם לאחר מותו.⁸¹ התושבים המקומיים נמנעו לבצע את הפשטת העור ועיבודו בתוך האוהל, לא רק מטעמים אסתטיים אלא מתוך אמונה שהדבר עלול לפגוע בביתם. הם טרחו לשרוף את שאריות העור מפני הפחד לתת למזיק לפעול, וגם מתוך החשש (שאינן לו כל יסוד) שצבועים אחרים ינקמו בצייד.

פיארוטי גם מציין, שמעורות הצבוע הכינו מוצרי הנעלה שונים, ששימשו כקמע להגנה מפני חיות רעות, ורצועות עור קטנות שנלקחו מאזורים מיוחדים בגוף הצבוע, שימשו כסגולה כנגד התקפות הצבועים עצמם, שנחשבו למסוכנות.⁸² תרופה פלאית זו נאכלה על ידי האוכלוסייה המקומית, אולם לטעמו האישי של פיארוטי לא הייתה טעימה במיוחד:

מן העור הזה הם מייצרים סנדלים וקרסוליות, האמורים לשמש כקמיע בפני חיות רעות. פיסות עור קטנות נחתכות לפעמים מחלקו האחורי של הגוף, וכעבור ימים רבים של ייבוש בשמש, אוכלים אותן כתריס בפני התקפתה של החיה. פעם אחת נתעוררה בי סקרנתי לטעום מן התרופה הזאת, אלא שלא יכולתי להתגבר על בחילתי.

80. א' פיארוטי (לעיל, הערה 29).

81. המקור שלפנינו מוסר על עיבוד העור באמצעות סיד ומלח. שני חומרים אלה הם חומרי הבסיס בתעשיית העור הקדומה, והם נזכרו גם במקורותינו המתארים תהליך זה. ראה למשל מגילה יט ע"ב: "דיפתרא דמליח וקמיח ולא עפיץ", והשווה שו"ע אר"ח, סימן לב, סעיף ח: "צריך הקלף להיות מעובד בעפצים או בסיד". עיבוד העור בטכניקות העיבוד המסורתיות כלל את הפעולות הבאות: שרייה, חבטה, מליחה, קימוח ועיפוף. על שיטות עיבוד העור הקדומות, שלמעשה נהגו עד למאה ה-19, ראה: מ' הרן, 'מגילות הספרים בין קומראן לימי הביניים', **תרביץ** נא, ג, תשמ"ב, עמ' 348-350; נ' כהן, **העור ומוצרו בתקופת המשנה והתלמוד**, עבודת גמר, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ו, עמ' 15-16.

82. לאמונה שחלק מגופו של בעל חיים מסוכן יכול לשמש כהגנה נגד פגיעתו, יש מקבילה בשימוש בנסיוב (תריאק) המופק מארס נחשים כנגד הכשת הנחשים עצמם. הטיב לתאר גישה זו רמב"ן בפירושו לבמדבר כ"א, ט: "תסיר הנזק במזיק". על התריאק ראה בהרחבה: ז' עמר, 'יצוא התריאק מארץ ישראל ושימושו בימי הביניים', **קורות יב**, תשנ"ו-תשנ"ז, עמ' טז-כז.

דיון ומסקנות

הבעיה הראשונית לגבי העיסוק בצבוע במקורות ההיסטוריים הקדומים, היא שאלת זיהויו לאורך הדורות. השם 'צבעים' נזכר במקרא כשם מקום, ואפשר על פי השתמרות שמות היישובים בערבית, שהכוונה לצבוע. על פי האגדות ותיאורי הצבוע בתקופת התלמוד ובדורות שלאחר מכן, קרוב לוודאי שהצבוע שבמקורות חז"ל זה לבעל החיים הידוע היום בשם זה.

תושבי ארץ ישראל הבחינו בין ה'ברדלס' לבין ה'צבוע', ונראה שהברדלס שבמשנה זהה ליונק הקרוי היום 'ברדלס' או צ'טה. ככל הנראה, התלבטותם של בני בבל בזיהוי הברדלס, וההצעה לזהותו עם הצבוע, נבעה מכך שמקורו של המונח 'ברדלס' הוא בשפה היוונית (Pardalis), והוא מתייחס לנמר (Panthera pardus) בלבד, כיוון שהצ'טה לא הייתה ידועה ביוון.⁸³ בארץ ישראל היו מצויים גם נמר וגם ברדלס. לכן אומץ שם זה גם לצ'טה.⁸⁴ לעומת זאת, ליהודי בבל שלא היו נתונים להשפעה היוונית כאחיהם בארץ ישראל, זיהוי הברדלס לא היה ברור, ולכן הם הציעו את הצבוע המפוספס שהוא טורף, ואולי גם משום שהוא דומה לברדלס בדגם פרוותו - גוני שחור-צהוב.⁸⁵

הצבוע תופס מקום בולט באגדות ובמיתוסים. אגדות ומשלים הם רכיב דומיננטי בפולקלור של עמי העולם הקדום.⁸⁶ בתוך מצאי רחב של סיפורים עממיים מצוי כר נרחב של מקורות, השואב את תכניו מעולם החי והצומח. כפי שהראו ד' נוי ואחרים, בעלי חיים מופיעים בסיפורים עממיים במוטיבים שונים, כגון ידידי האדם, אויביו, בעלי תכונות דמוניות, על-טבעיות או אנושיות.⁸⁷ בסיפורים ומשלים יהודיים

83. בעבר הייתה הצ'טה נפוצה באפריקה כולה ובקדמת אסיה עד הודו, בדרך כלל בסוואנות ובמדבריות. על תחומי תפוצתו של הברדלס, ראה: ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 223.

84. על הנמר במקורות חז"ל, ראה: מ' דור (לעיל, הערה 10), עמ' 64-63. על נמרי ארץ ישראל, ראה למשל: ג' אילני, 'נמרי מדבר יהודה', **טבע וארץ** כב, 1980, עמ' 106-116; ע' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 225-229.

85. תודתי נתונה לד"ר דוד טלשיר מהמחלקה ללשון באוניברסיטת בן גוריון, שהפנה אותי (בעל פה) להבחנה זו.

86. על העקרונות, המגמות והמאפיינים של המחקר הפולקלוריסטי, כגון התפוצה הגאוגרפית של האגדות, מקום היווצרותן ודרך התפשטותן, ראה: ד' בן עמוס, 'מגמות חדשות בחקר הפולקלור', בתוך: ד' בן עמוס (עורך), **תיאוריות חדשות על ספרות שבע"פ**, תל אביב 1975, עמ' 7-1.

87. ד' נוי, **צורות ותכנים בסיפור העממי**, ירושלים תשמ"ג, עמ' 102-133; הנ"ל, 'סיפורי בע"ח במצרים העתיקה', **מחניים** קה, תשכ"ו, עמ' 116-121; ע' יסיף, **סיפור העם העברי - תולדותיו, סוגיו ומשמעותו**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 298-299. האנשת בעלי חיים היא מוטיב במקורות ספרותיים רבים, ראה למשל: אייסופוס, מהד' ש' שפאן, **משלי אייסופוס**, ירושלים 1960; א"מ הברמן, **משלי שועלים לר' ברכיה הנקדן**, ירושלים 1946.

הצבוע המפוספס במקורות הארצישראלים - בין אגדה למציאות

בולטים בעלי חיים אחדים כגון היונה, העורב, האריה, השועל והנמלה.⁸⁸ הרושם המתקבל הוא שהצבוע נזכר במידה פחותה יחסית, ואפשר שהדבר קשור לעובדה שהוא אינו נראה הרבה.

סיפורים ואגדות על כך שהצבוע הוא בעל חיים 'שטני', 'הפכפך' ומסוכן, מצויים לרוב במסורות ארצישראליות ובבליות.⁸⁹ מיתוסים ואגדות אודות הצבוע היו מוכרים גם בפולקלור של ארצות בהם הצבוע לא היה נפוץ, כגון באירופה,⁹⁰ אולם מתקבל הרושם, שהאגדות אודות הצבוע נוצרו ורווחו באופן בולט יותר באזורים בהם היה נפוץ הצבוע. מסתבר, שבמקומות אלה הכירוהו, ועל בסיס היכרות מוטעית זו נוצרו האגדות.

הדים ראשונים למיתוס הצבוע מופיעים בספרות המשנה והתלמוד. ללא ספק, קיימת זיקה בין תיאורי הצבוע במקורות המאוחרים לתיאוריו במקורות הקדומים.⁹¹ הרושם השלילי של הצבוע, העולה מתוך הטקסטים העבריים הקדומים, ממשיך אל תוך ימי הביניים, והוא ניכר גם מתוך ההווי הערבי הארצישראלי. ככל שעבר הזמן, פותחו מסורות אלה, התפשטו והפכו לאמונות רווחות בכל המרחב הארצישראלי ללא הבדל דת או עדה.

בספרות התלמודית מתואר הצבוע כיצור העלול להיות תוקפני, משתנה לבעלי חיים אחרים, ומחליף את מינו מזכר לנקבה. במסורות ימי הביניים תואר הצבוע באופנים מרתיעים אף יותר: הוא הורג קרבנות תמימים לאחר פיתוים והפנוטם על ידי השמעת קולות (צחוק, צפצוף) או תנועות גוף (ריקוד, עמידה על שתי רגליים, כשכוש בזנב), אלחוש החושים והשליטה העצמית של הקרבן, וכן קטילתו באכזריות תוך כדי ריצוף עצמותיו או גולגולתו.

תושבי הארץ חששו מפני הצבוע ונזהרו ממנו, לא רק בזמן שהלכו בודדים ביערות ובחורשי הארץ, אלא גם בזמן צידו, על ידי אמירה של דברי לחש, ולאחר

88. על משלי בעלי חיים, ראה: N. Ausubel, *A Treasury of Jewish Folklore*, New York 1972, pp. 621-627.

89. כאן המקום להעיר, שהמונחים 'צבוע' או 'צביעות' ככינוי לאדם המסתיר מחשבותיו, אינם גזורים מתוך התנהגותו של הצבוע, אלא בהשאלה הם מתארים אדם המראה את עצמו כבצבוע אחר. השווה: סוטה כב ע"ב, וראה: א' אבן-שושן, ערך 'צבוע', **המילון החדש** 5, ירושלים תשל"ד, עמ' 2193.

90. מסורות ורשמים נוספים הקשורים לצבוע מתוך הספרות היהודית האירופאית של ימי הביניים, ציין א' בן יהודה, **מילון הלשון העברית**, ירושלים-ברלין תרס"ח (נדפס מחדש ירושלים 1951), כרך 11, ערך 'צבע', עמ' 5366. במאמר זה התמקדנו במקורות הארצישראלים.

91. על פיתוחים של סיפורים, משלים ואגדות שחלו במאמרי חז"ל במהלך ימי הביניים ראה בהרחבה: ע' יסף (לעיל, הערה 87), עמ' 289-290.

הריגתו והפשטת עורו הרחיקוהו מפתח הבית. הריגתו נחשבה למעשה חיובי, והיא זיכתה את העושה כן בתשורות ובתרומות.

לדמותו הדמונית של הצבוע אין אחיזה במציאות, ומקורותיה באמונות עממיות שרווחו באזורי תפוצתו. מסתבר, שאמונות אלה נבעו משום היותו אוכל נבלות (לרבות פגרי אדם), מסתתר במאורות אפלות ופעיל בשעות הלילה. אולם, דומה שהאגדות שנכרכו סביבו נשתקעו, והם נחלת העבר. למעשה, לא זו בלבד שאין הצבוע בעל חיים מזיק, אלא שנודעת לו חשיבות אקולוגית רבת ערך כסניטר טבעי, המפנה והמכלה נבלות של חיות ובהמות בית מתות.

על אף המיתוסים והפחד מהצבוע, לא בחלו תושבי הארץ באפשרות להפיק ממנו תועלת רבה. הצבוע ניצוד בשיטות שונות, ובשרו שימש כמאכל ערב. פרוותו היפה שימשה את תושבי הארץ לכיסוי ולקישוט, ומעוררו הכינו מוצרי הנעלה שונים, ואפילו קמעות להצלה מפני צבועים.

לפי תיאורי הנוסעים הייתה תפוצתו של הצבוע רחבה למדי. רשימת המקומות בהם הוא נצפה במהלך המאה ה-19, כוללת את האזורים הבאים: שפת הנילוס במצרים; אזורי הביצות בסמוך לדמשק; ביירות; אזור ים המלח; חולות נבי רובין (קרוב לעיר יבנה); עמק המצלבה בירושלים; נחל קישון באזור חיפה; בית אל; אזור החולה. רשימה זו חלקית בלבד, ויש להניח שהוא היה נפוץ אף באזורים אחרים.

בשנים האחרונות הולך הצבוע ונעלם מנופה של ארץ ישראל. בימינו, הוא נדיר בצפון הארץ ובמרכזה, ונעלם כמעט לחלוטין משפלת החוף. לעומת זאת הוא מצוי יותר בבקעת הירדן ובנגב.

אם בעבר נחשב הצבוע ל'אויבו' של האדם, הרי שהיום האדם הוא 'אויבו' העיקרי של הצבוע. הפיתוח המואץ, הפגיעה בתחומי מחייתו, הרעלות ודריסה בכבישי הארץ, הם הגורמים המרכזיים לפגיעה בו. התמודדות עם גורמים אלה תוך מציאת איזונים אקולוגיים נכונים, הם שיקבעו את גורלו של הצבוע בעתיד.